

ли побачити повернення тотальної війни. Їхнє реагування має визначатися самою специфікою тотальної війни.

Нарешті, щоб зрозуміти природу російської війни, ми вважаємо за необхідне звернутися до питання зла. Воно залишається геостратегічним ключем до розуміння реальності цієї війни, як і інших війн, давніших за часом, яким західні лідери дозволили розгорнутися начебто «на периферії», не розуміючи їхнього сенсу та природи. Як і питання емоцій, питання зла традиційно виносять за рамки стратегії, внаслідок чого лідери втрачають здатність судження, коли зіштовхуються з практикою злочинів. Як наслідок, витіснення зла з нашого поля зору тягне за собою і витіснення правосуддя.

РОЗДІЛ І

НА ПОЧАТКУ БУВ ЗЛОЧИН – І ЙОГО ЗАБУТТЯ

Щоденно сумні події нагадують нам про масштабність злочинів, які вчиняють російський режим і його війська в Україні. Нам слід було значно раніше звертати більшу увагу на схожі злочини, що коїлися у Чечні, Сирії, Грузії та в самій Україні з 2014 року. Огидні злочини відбуваються і в деяких країнах Африки, зокрема в Малі, яка частково контролюється найманцями групи «Вагнер», субпідрядниками російської влади. Злочин – це точка входу до розуміння російських війн.

Говорити про Україну – це передусім згадати сотні тисяч жертв, які залишила після себе російська армія. Наша совість вимагає усвідомити злочин – і його джерела. Цьому не може бути прощення. Злочин вимагає дій. Найбільша наша провина у перші двадцять п'ять років ХХІ століття в тому, що ми відвертали й ховали погляд, ніби злочин – це щось непристойне і таке, що ні до чого не зобов'язує. Ніби злочинець – це нормальний «співрозмовник». Ніби злочин – не первинний факт, який ми мусимо помислити.

Щодо минулого, написано безліч літератури, зокрема, про нацистський, сталінський, китайський і кхмерський режими, в якій намагаються пояснити, чому звичайні, «пересічні люди»⁷¹ починали поводитися як кати й садистські

⁷¹ Див.: Browning C., *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, New York: HarperCollins, 1992.

вбивці. Є принципова різниця між злочинами окремих безумців у будь-якому суспільстві (навіть якщо вони можуть надихатися расистською, дискримінаційною або антисемітською ідеологією, ба навіть культом смерті) і злочинами, скоєними регулярною армією або найманцями режиму. Можна дискутувати про психологію вбивці: вона відрізняється залежно від того, чи скидає він бомбу з літака, запускає ракету здалеку чи розстрілює беззбройних цивільних впритул. Але це не має великого значення. Набагато легше заперечити реальність жертв, убитих з великої відстані, але так само заперечують людей, яких холоднокрівно розстріляно у спину або в потилицю. Це все ще люди, але їм відмовлено в людяності, а отже, у праві на життя. Коли російська влада називає їх «нацистами», як-от в Україні, «терористами», як у Сирії (а до того в Чечні), вона робить з них «об'єкти на ураження», як це робили нацисти з євреями або Сталін і Мао з «ворогами народу». Безперечно, ми повинні виявляти схожі риси між різними випадками.

Злочини, скоєні в Україні російськими військами, мають природу державного терору. Усі виконавці мають особисто відповісти перед судом, оскільки зроблене внаслідок наказу не є пом'якшувальною обставиною. Але все ж головна відповідальність лежить на режимі. Саме він є злочинцем.

Звичайно, масові злочини супроводжували всю нашу новітню історію. Від геноциду вірмен до кривавого божевілля на Гаїті, у Сьєрра-Леоне та Ліберії, від радянського ГУЛАГу до китайського Лаогаю, від злочинів проти людяності в Камбоджі до масових убивств у Сребрениці, від геноциду тутсі до винищення у Дарфурі, від погромів, здійснених воєнізованими групами у Гватемалі до різанини рохінджа⁷² – обіцянку «ніколи знову»⁷³, проголошену після Голокосту,

⁷² Це якщо лише обмежитися згадкою про злочини, вчинені державою або з її ініціативи. А ще слід додати злочини терористичних формувань: від жахів «Боко Харам» до пекла ІДІЛ, від «Сяючого шляху» до масових гекатомб «Аль-Каїди» в сахельській Африці та Ємені.

⁷³ Тепер непросто реконструювати, звідки походить цей вислів; вочевидь, попервах його активно використовували в деяких світських кібуцах після Другої світової війни (див. зокрема: Burack E., «Comment 'plus jamais ça' est devenu un appel universel», *The Times of Israel*, 12 mars 2018).

неодноразово порушували, а саме гасло «ніколи знову» нерідко використовували не за призначенням (у тому сенсі, що воно стало просто гаслом). Кожна з цих подій є унікальною й непорівнянною за своїм походженням, причинами та перебігом. Кожна вказує, по суті, на один і той самий крах. Деякі з-поміж цих злочинних кампаній були справою рук терористичних організацій, національних або транснаціональних, інші ж навмисно здійснювалися державами, а отже, урядами проти власного народу або ж такими терористичними утвореннями, як ХАМАС, – своєрідною протодержавною структурою. До цього слід додати масові репресії, які деякі режими застосовують проти внутрішніх протестів.

Злочини путінського режиму не розпочалися в Україні 24 лютого 2022 року, у промислових масштабах вони розгорнулися ще у Чечні, зокрема, під час Другої чеченської війни 1999–2000 рр., що спалахнула внаслідок терактів, організованих російською ФСБ, але режим приписав їх чеченським терористам⁷⁴. Його злодіяння були не менш масштабними в Сирії, де путінськими військами було вбито більше сирійських цивільних, ніж самою Ісламською Державною (ІДІЛ)⁷⁵. Схожі злочини, хоч і в менших масштабах, здійснювалися в Грузії⁷⁶, як встановив Європейський суд з прав людини, залишаючись, проте, обережним у своїх формулюваннях⁷⁷. А з 2014 року ці практики стали звичним явищем в Україні, де було зафіксовано випадки катувань і смертей на окупованих Росією територіях, зокрема в Криму, де кримські татари зазнавали переслідувань за етнічною ознакою, а їхню культуру цілеспрямовано викорінювали.

⁷⁴ Christophe F., «Les racines terroristes du pouvoir poutinien», *Le Huffington Post*, 17 septembre 2017. [Також на цю тему див.: Фельштинський Ю., Литвиненко О. ФСБ підтримує Росію. Федеральна служба безпеки як організатор терористичних актів, викрадень і вбивств / пер. із рос. Н. Шевчук. – К.: Наш Формат, 2015.]

⁷⁵ Tsurkov E., «Russia has killed more Syrian civilians than ISIS. Why are they getting away with it?», *Forward*, 24 février 2020.

⁷⁶ Harding L., «Russia committed human rights violation in Georgia war, ECHR rules», *The Guardian*, 21 janvier 2021.

⁷⁷ Longobardo M., Wallace S., «The 2021 ECHR Decision in *Georgia v Russia (II)* and the Application of Human Rights Law to Extraterritorial Hostilities», *Israel Law Review*, Volume 55, 2, juillet 2022, p. 145–177.

У перші двадцять п'ять років ХХІ століття війна на винищення відбувається в Сирії⁷⁸ під орудою Башара Асада за підтримки Ірану та його воєнізованих формувань, а також за підтримки Росії. Понад тринадцять років безперервно коїлися злочини проти людяності й воєнні злочини, поки не настало звільнення. Війна забрала понад 500 000 життів, а можливо, й мільйон⁷⁹. Половина сирійського населення перетворилася на внутрішньо переміщених осіб, близько половини з яких покинули країну⁸⁰. Москва з моменту появи її військ на сирійській землі свідомо й цілеспрямовано вбивала тисячі цивільних, зокрема дітей⁸¹. В Україні російські війська ці злодіяння повторили. Дитячі смерті були не просто так званими «супутніми втратами» (що вже саме по собі є варварством), це була частина навмисної стратегії терору. Злочин заради злочину – це стало правилом і свідомим наміром Росії. Як у Сирії, так і в Україні, постійний член Ради Безпеки ООН вчиняв акти насильства, які не були зумовлені жодною військовою доцільністю. Позаду цих злочинів не стояла жодна «раціональна» мета для тих, хто мислить у термінах війни. З воєнного погляду вони зрозумілі не більше, ніж знищення євреїв нацистською Німеччиною. Злочин став самодостатньою стратегією. Відсутність відповідного й адекватного реагування з боку «міжнародної спільноти» свідчить не про її безсилля

⁷⁸ Ми застосували цей термін щодо Сирії у статті: Tenzer N., «La guerre d'extermination en Syrie et la fin du sens commun», *The Conversation*, 2 octobre 2016.

⁷⁹ За свідченнями лікаря швидкої медичної допомоги Р. Пітті, цит. за: R. Pitti cité in: Gouëset C., Guinar C., «Syrie: médecins sous les bombes, ils racontent l'enfer des hôpitaux», *L'Express*, 3 décembre 2011. За оцінками сирійського аналітичного центру (Center for Policy Research), кількість загиблих становить близько 700 000 (звіт за травень 2020 р.): *Justice to Transcend Conflict*, <https://www.scrp-syria.org/justice-to-transcend-conflict/>.

⁸⁰ Згідно з даними Верховного комісара ООН у справах біженців, у країні нараховується 6,6 млн внутрішньо переміщених осіб (<https://www.unrefugees.org/emergencies/syria/>), серед яких як мінімум 2,5 млн дітей (<https://www.unhcr.org/sy/internally-displaced-people/>), а кількість біженців зросла до 5,6 млн, з яких 3,5 млн – до Туреччини. (<https://www.unhcr.org/sy/internally-displaced-people/>).

⁸¹ За даними звіту Комісії ООН з розслідування подій у Сирії, опублікованого у вересні 2019 р., див., зокрема: Borger J., «Russia Committed War Crimes in Syria, Finds UN Report», *The Guardian*, 2 mars 2020.

(це боягузлива й непристойна відмовка), а про відсутність політичної волі.

Це назавжди залишиться невитравною плямою на нашому світі та, судячи з усіх останніх спостережень, найбільш тривожним джерелом песимізму. Що означає це безсилля багатьох західних лідерів називати злочин злочином, аж до нормалізації режимів, які їх вчиняють, в очах громадськості? Які наслідки це має для життя наших демократій і для нашої спільної безпеки?

Крім відсутності реакції на агресивну політику російського режиму, найпоказовішим є дивне мовчання західних лідерів. Вони поводитися так, ніби вбачали в Путіні правителя, який, у найгіршому разі, незручний і зажорстокий, але аж ніяк не зіплеваний із того самого тіста, що й Пол Пот, Слободан Мілошевич, Іді Амін, Адольф Гітлер. Вони не хотіли бачити, що їхній співрозмовник, а часом і «партнер», насправді мало чим відрізняється від Тото Рііни, найлютішого мафіозного боса Сицилії. Вони могли потискати йому руку, обіймати його, вести з ним неформальні бесіди й посміхатися; вони ніколи б не дозволили цього з Абу Бакром аль-Багдаді чи Усамою бен Ладеном, хоча злочини Путіна значно перевищують їхні за масштабами і чисельністю.

Я пам'ятаю, як виявився зовсім самотнім із моїми закликами бойкотувати чемпіонат світу з футболу 2018 року (я наголошував, що спільна участь у змаганнях з Росією відбілює путінський режим⁸²), та й, загалом, тоді обурення діями Росії було меншим, ніж у випадку з Катаром (режимом, який, можливо, і не вирізняється зразковою поведінкою, але все ж таки був набагато менш злочинним). Кампанія, яку вели, зокрема, сирійські й українські активісти, наприклад, завдяки неймовірним візуальним матеріалам Андрія Єрмоленка⁸³, не мала великого розголосу. Я завжди пам'ятатиму, як деякі

⁸² Див., зокрема: Tenzer N., «En participant à la Coupe du Monde, nous blanchissons les crimes de Poutine», *Le Huffington Post*, 14 juin 2018.

⁸³ «Ukrainian artist creates alternative promo for World Cup-2018 in Russia», *Euromaidan Press*, 8 juin 2018.

західні лідери й очільники міжнародних організацій ганебно просили Москву вплинути на Дамаск, аби той зменшив кількість злочинів проти сирійського цивільного населення, тимчасом як Росія сама скоювала майже таку ж кількість злочинів.

На той час мало хто говорив уголос про злочини Москви проти людяності та закликав притягнути Путіна до відповідальності. Навіть сьогодні деякі західні лідери й далі грають роль боягузливої незайманої дівички, коли заходить мова про «злочинця Путіна» та злочин геноциду, оскільки останнє в принципі передбачає обов'язок втрутитися.

З дипломатичних міркувань деякі західні лідери навіть у перші місяці після повномасштабного вторгнення в Україну й далі ставилися до Путіна як до нормального співрозмовника. У листопаді 2023 року Росію знову запросили до участі в саміті АТЕС, організованому Сполученими Штатами⁸⁴, а саміт в Анкориджі, штат Аляска, 15 серпня 2025 року, на якому Трамп розстелив перед Путіним червону доріжку й аплодував йому, став апогеем ганьби. 22 листопада 2023 року Путіну навіть дозволили взяти участь у віртуальному форматі «великої двадцятки» (G20)⁸⁵, а 30 листопада 2023, як і 5 грудня 2024 року, Лаврова прийняли на засіданні Ради міністрів ОБСЄ. Вони вдавали, ніби вірять у можливість еволюції режиму; по суті, злочину дозволили стати банальною буденністю. Західні лідери не хотіли розуміти, що путінський режим побудований на злочині. Вони швидко відводили погляд від нагромодження трупів, а ще, у стратегічному плані, ігнорували тих, хто наголошував на тому, що злочин є передвісником війни. Як застерігала Тереза Дельпеш у 2005 році: «Пам'ять про злочини є умовою міжнародної безпеки»⁸⁶.

⁸⁴ «US says to be 'good hosts' to Russia at APEC summit», France 24, 13 novembre 2023.

⁸⁵ Nicholson K., «Putin Appears To Forget He Started The 'Tragedy' of War In Ukraine In Bizarre G20 Appearance», The Huffington Post UK, 22 novembre 2023.

⁸⁶ Delpech T., *L'ensauvagement*, Paris, Grasset, 2005, p. 362.

Масові вбивства в умовах глобалізованого конфлікту відображають радикальну трансформацію як міжнародної сцени, так і стратегії її головних учасників. Однак винятковість цієї трансформації заперечували й досі заперечують. Відсутність колективного обурення призводить до того, що масові злочини зводять до статусу нібито звичайних засобів. Формальні засудження злочинів лише гостріше увиразнюють жорстокість позиції невтручання (*laissez-faire*). Двадцять шість років тому Захід вирішив, хай і з запізненням, що більше не дозволить Мілошевичу та Младичу⁸⁷ робити те, що вони робили. Але в Сирії Захід не лише відмовився діяти, а й практично заборонив називати речі своїми іменами. Лише деякі уряди спробували донести до громадськості правду про реальність злочинів Кремля⁸⁸. Вони надто скупо надавали інформацію про найстрашніший конфлікт ХХІ століття у Сирії, перш ніж до нього додалася російська війна проти України. Злочинні держави, надто Росія, ніби заявляли світові, що міжнародне право, і, зокрема, гуманітарне право, вже не має жодної цінності. Їхній розрахунок полягав у тому, щоб зруйнувати його основи й філософію⁸⁹. Небажання усвідомити масштаби цих злочинів свідчить про зневагу до того, що мало би бути їх наслідком – міжнародного правосуддя.

Злочини підривають фундамент вільного політичного порядку. Наше сумління вимірюється не звичайними припущеннями, а екстремальними ситуаціями. Крім питань фор-

⁸⁷ Хоча рішення ухвалили й не відразу, врешті-решт воно посприяло зупинці масових убивств. Про втручання з боку Франції див. статтю: Soulet J.-F., «France en Bosnie (1992–1995). Il y a vingt ans... L'exceptionnelle implication de la France dans le conflit bosniaque», *Diploweb*, 16 septembre 2012. Про рішення США втрутитися, в кінцевому підсумку, в Боснію див.: Daalder L., «Decision to intervene: How the war in Bosnia ended», Brookings Institution, 1er décembre 1998. Щодо хронології інтервенції НАТО, див.: «72 jours d'opérations militaires», *Les Échos*, 4 juin 1999. Див. юридичний аналіз інтервенції НАТО: Sur, Serge, «Le recours à la force dans l'affaire du Kosovo et le droit international», 11 octobre 2010, <http://www.sergesur.com/Le-recours-a-la-force-dans-l.html>. Міркування про засадничі принципи, коли війна ще тривала, див.: Freedman L., «Bosnie: le soutien à la paix a-t-il un sens?», *Revue de l'OTAN*, vol. 43, n° 6, nov. 1995, p. 19–43.

⁸⁸ Див. аргументи в цьому напрямку: Gopalan S., «If war crimes occurred in Syria, the West must hold Russia accountable», *The Hill*, 13 mars 2018.

⁸⁹ Ми розвинули цю тезу у статті: Tenzer N., «La guerre russe en Syrie change l'ordre du monde et le visage du XXIe siècle», *loc. cit.*